

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Κωνσταντίνος Χ. Αναγνώστου

Δικηγόρος Αθηνών, Πτυχιούχος τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μεταπτυχιακός Φοιτητής Ιστορίας
της Φιλοσοφίας του ιδίου ως άνω Τμήματος
konst.anagnwstou@dsa.gr

Περίληψη: Το θέμα της εισηγήσεως είναι ο Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο. Ως Αριστοτελισμός νοείται η σαφής παραδοχή Αριστοτελικών θεωριών από άλλους φιλοσόφους μετά τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Από την άλλη πλευρά η Βυζαντινή Φιλοσοφία είναι η Φιλοσοφία, η οποία έχει αφετηρία της το κλείσιμο των Φιλοσοφικών Σχολών το 529 μ.Χ. και η οποία στρέφεται γύρω από την Χριστιανική θρησκεία. Η εισήγηση χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Στα πρώτα δύο κεφάλαια εξετάζονται οι Βυζαντινοί Φιλόσοφοι που είτε επηρεάστησαν από την Φιλοσοφία του Αριστοτέλους, είτε εδέχθησαν ορισμένες θεωρίες του, είτε τέλος εσχολίασαν έργα του, στο μεν πρώτο κεφάλαιο από τον 6ο αι. μ.Χ. έως τον 8ο, στο δε δεύτερο από τον 8ο αι. μ.Χ. έως τον 15ο. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στην σχέση του Αριστοτελισμού με την Βυζαντινή Φιλοσοφία και στο κατά πόσον ο Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο υπηρετούσε τον Χριστιανισμό.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτελισμός, Βυζάντιο, Όργανον, σχολιαστές, ancilla

THE ARISTOTELIANISM IN BYZANTIUM

Abstract: The subject of the presentation is the Aristotelianism in Byzantium. As Aristotelianism we mean the clear acknowledgement of Aristotelian theories by other Philosophers after the 4th AD century. On the other hand, the Byzantine Philosophy is the Philosophy which starts from the closing of the Philosophical Schools in 529 AD and which revolves around the Christian religion. The presentation is divided into three chapters. In the first two chapters we examine the Byzantine Philosophers who were either influenced by the philosophy of Aristotle, or received some theories, or eventually commented his works, in the first chapter from 6th century to 8th, in the second from 8th century to 15th. The third chapter focuses on the relationship of Aristotelianism with the Byzantine Philosophy and whether the Aristotelianism in Byzantium served Christianity.

Keywords: Aristotelianism, Byzantium, Organon, commentators, ancilla

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι ο Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο. Με τον όρο Αριστοτελισμός νοούνται κυρίως δύο σημασίες. Πρώτον νοείται η παράδοση της Σχολής που ίδρυσε ο ίδιος ο Αριστοτέλης, δηλαδή της Περιπατητικής Σχολής, η οποία διετηρήθη ως αυτοτελώς οργανωμένη Σχολή μέχρι τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, οπότε και απερροφήθη από την Πλατωνική Ακαδημία της Αθήνας και της Αλεξανδρείας. Δεύτερον ως Αριστοτελισμός νοείται η σαφής παραδοχή Αριστοτελικών θεωριών από άλλους φιλοσόφους μετά τον 4^ο μ.Χ. αιώνα (Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος-Larousse-Britannica, έκδ. 2006, s.v. «Αριστοτελισμός»). Με αυτή την δεύτερη σημασία νοείται ο Αριστοτελισμός στην παρούσα εργασία.

Από την άλλη πλευρά η Βυζαντινή Φιλοσοφία είναι η Φιλοσοφία, η οποία έχει αφετηρία της τον 6^ο αιώνα μ.Χ. και στρέφεται γύρω από την Χριστιανική θρησκεία (Βασίλειος Τατάκης, 1977, σ. 24). Ο 6^{ος} αιώνας αποτελεί αφετηρία, κυρίως διότι ο Ιουστινιανός έκλεισε τις Φιλοσοφικές Σχολές το 529 μ.Χ. Από τα Φιλοσοφικά ρεύματα της αρχαιότητας ο Πλατωνισμός και ο Αριστοτελισμός κατάφεραν να επιβιώσουν και να ασκήσουν την μεγαλύτερη επίδραση στην Βυζαντινή Φιλοσοφία (Χέρμπερτ Χούνγκερ, 1987, σ. 50). Μεταξύ των έργων του Αριστοτέλους και του Πλάτωνος μεγαλύτερη επίδραση ήσκησε ο Πλάτων, καθώς και ο Νεοπλατωνισμός.

Η παρούσα εργασία μας χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Στα πρώτα δύο κεφάλαια θα εξετάσουμε τους Βυζαντινούς Φιλοσόφους που είτε επηρεάστησαν από την Φιλοσοφία του Αριστοτέλους, είτε εδέχθησαν ορισμένες θεωρίες του, είτε τέλος εσχολίασαν έργα του, στο μεν πρώτο κεφάλαιο από τον 6^ο αι. μ.Χ. έως τον 8^ο, στο δε δεύτερο από τον 9^ο αι. μ.Χ. έως τον 15^ο. Στο τρίτο κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στην σχέση του Αριστοτελισμού με την Βυζαντινή Φιλοσοφία και στο κατά πόσον ο Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο υπηρετούσε τον Χριστιανισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Αφετηρία των ερευνών μας αποτελεί παραδόξως ο Νεοπλατωνισμός και δη το έργο του Πορφύριου εκ Τύρου (232-301 μ.Χ.), μαθητή του Πλωτίνου. Παρ' ότι αυτός ακολουθεί τον Πλωτίνο στα κύρια φιλοσοφικά δόγματα, έγραψε την «Εισαγωγή» στις Αριστοτελικές κατηγορίες, η οποία είναι επίσης γνωστή με τον τίτλο «Περί πέντε φωνών», διότι πραγματεύεται τις πέντε βασικές Αριστοτελικές έννοιες γένος, είδος, διαφορά, ίδιον, συμβεβηκός (Έντουαρντ Τσέλλερ και Βίλχελμ Νέστλε, 1942, σ. 386). Το έργο αυτό κατέστη το κατ' εξοχήν διδακτικό εγχειρίδιο Λογικής για πολλούς αιώνες και ηύρε πολλούς σχολιαστές στο Βυζάντιο. Πέραν αυτού ο Πορφύριος έγραψε διεξοδικά σχόλια στις «Κατηγορίες» (σε επτά βιβλία), υπομνήματα στο «Περί ερμηνείας», στο δωδέκατο βιβλίο της «Μεταφυσικής», στα «Ηθικά Νικομάχεια» και στα «Φυσικά» (Χούνγκερ, σ. 54).

Ο Πορφύριος ησχολήθη με την Αριστοτελική Λογική, διότι απετέλεσε γι' αυτόν την καλύτερη προβαθμίδα για την ενασχόληση με την Πλατωνική Φιλοσοφία. Την ίδια μέθοδο ηκολούθησαν και άλλοι Νεοπλατωνικοί, όπως ο Θεμιστιος. Η αυτή μέθοδος ηκολούθηθη και κατά τους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους με απώτερο στόχο την κατανόηση της Πλατωνικής Φιλοσοφίας. Κατ' αυτό τον τρόπο η «Εισαγωγή» του Πορφύριου εστάθη η αφορμή, για να γεννηθεί ένα έντονο ενδιαφέρον για τα λογικά συγγράμματα του Αριστοτέλους (Χούνγκερ, σ. 71). Το Αριστοτελικόν Όργανον και τα διάφορα σχετικά έργα των σχολιαστών του

Αριστοτέλους εχρησιμοποιήθησαν ως διδακτικά βιβλία Φιλοσοφίας τους επομένους αιώνες στο Βυζάντιο και τον Μεσαίωνα (Χούνγκερ, σ. 69).

Το έτος 425 μ.Χ. ιδρύθη από τον Αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' η Ανωτάτη Χριστιανική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό απετέλεσε πλήγμα για τις εν Αθήναις Φιλοσοφικές Σχολές και ευνόησε την ανάπτυξη της Κωνσταντινουπόλεως ως πνευματικού κέντρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μέχρι το 529 μ.Χ., οπότε και ο Ιουστινιανός έκλεισε τις Φιλοσοφικές Σχολές των Αθηνών, είχαν προλάβει να αναπτυχθούν και άλλα πνευματικά κέντρα, εκτός της Κωνσταντινουπόλεως, στην Συρία και την Αίγυπτο, όπως η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, η Καισάρεια και η Γάζα (Τατάκης, σ. 35).

Στην Γάζα της Παλαιστίνης ενεφανίσθησαν τρεις φιλόσοφοι στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ., ο Αινείας, ο Ζαχαρίας, επίσκοπος Μυτιλήνης, και ο Προκόπιος. Μεταξύ αυτών ο Ζαχαρίας φαίνεται να είχε περισσότερη σχέση με την Φιλοσοφία του Αριστοτέλους. Ησχολήθη με την δημιουργία του κόσμου, αλλά φαίνεται να γνώριζε πολύ καλά τις θεωρίες του Αριστοτέλους για τα αίτια, το δυνάμει, το ενεργεία, την μορφή και την ύλη (Τατάκης, σ. 51).

Σύγχρονος των τριών Γαζαίων ήταν ο Ιωάννης ο Φιλόπonos ή Γραμματικός, ο οποίος έζησε κατά το πρώτον ήμισυ του 6^{ου} αιώνας. Αυτός ήταν μαθητής του Νεοπλατωνικού Αμμωνίου του Ερμείου, όμως αργότερα προσεχώρησε στον Χριστιανισμό. Προ της προσχωρήσεώς του ησχολήθη με τον σχολιασμό του Αριστοτέλους στα έργα: «Κατηγορίαι», «Αναλυτικά πρότερα», «Αναλυτικά ύστερα», «Φυσική ακρόασις», «Μετεωρολογικά», «Περί γενέσεως και φθοράς», «Περί ψυχής» και «Μετά τα φυσικά». Επίσης έγραψε και σχόλια στην «Εισαγωγή» του Πορφυρίου. Μετά τον εκχριστιανισμό του προσεπάθησε να προσαρμόσει την Αριστοτελική Φιλοσοφία στον δογματισμό της Χριστιανικής θρησκείας. Συγκεκριμένα στο σύγγραμμά του «Διαιτητής ή περί ενώσεως», εκ του οποίου έχουν διασωθεί μόνον αποσπάσματα, χρησιμοποιώντας την θεωρία του Αριστοτέλους περί της ουσίας, απεδέχθη τον μονοφυσιτισμό, ενώ σε άλλο σημείο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στον Θεό υπάρχουν τρεις μερικές ουσίες (Κωνσταντίνος Γεωργούλης, 2008, σ. 672).

Από μία συνολική θεώρηση των έργων του Φιλοπόνου δεν είναι σαφές εάν αυτός είναι αμιγώς Αριστοτελικός. Με την ίδια ευκολία που δέχεται κάποιες Αριστοτελικές θέσεις, απορρίπτει άλλες. Την ίδια στάση τηρεί και ως προς τις θέσεις του Πλάτωνος (Τατάκης, σ. 59). Είναι δε διάσημος για την πολεμική του κατά της αιωνιότητας του κόσμου. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να παραγνωριστεί η σημασία του για την Βυζαντινή Φιλοσοφία, καθώς εισήγαγε στην Χριστιανική θεολογία τις Αριστοτελικές έννοιες και την Αριστοτελική μέθοδο (Χούνγκερ, σ. 75).

Μαθητής του Φιλοπόνου ήταν ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς, ο τελευταίος από τους Αλεξανδρινούς διδασκάλους της φιλοσοφίας. Επί Ηρακλείου εδίδαξε Αριστοτέλη και Πλάτωνα στο Πανδιδακτήριον της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και γεωμετρία, μουσική και αστρονομία. Είναι γνωστός για τα σχόλιά του στα έργα του Αριστοτέλους «Περί ερμηνείας» και στο βιβλίο Γ' του «Περί ψυχής», το οποίο θεωρείτο παλαιότερο έργο του Φιλοπόνου. Εμμέσως γνωρίζουμε ότι έκαμε σχόλια και στις «Κατηγορίες», στα «Αναλυτικά», στους «Σοφιστικούς ελέγχους» και στο «Περί ουρανού» (Τατάκης, σ. 63, Χούνγκερ, σ. 76).

Σπουδαία προσωπικότητα του 6^{ου} αιώνας με επιδράσεις και σε άλλους Φιλοσόφους ήταν ο Λεόντιος ο Βυζάντιος (περ. 475-542/43 μ.Χ.). Έγραψε σχετικά με το Χριστολογικό πρόβλημα, αν και η γνησιότητα των έργων του αμφισβητείται σήμερα (Τατάκης, σ. 73-74). Για να προχωρήσει ο Λεόντιος στην φύση του Χριστού, εχρησιμοποίησε την Αριστοτελική Φιλοσοφία. Κατ' αρχήν καθώρισε τους όρους ουσία, φύση, γένος, είδος, διαφορά, ίδιον, συμβεβηκός και υπόσταση. Εν συνεχεία, αφ' ενός ανέλυσε την αντίθεση μεταξύ ουσίας και συμβεβηκός, αφ' ετέρου καθώρισε τις σχέσεις μεταξύ φύσεως και υποστάσεως καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η υπόσταση είναι φύση, αλλά η φύση δεν είναι αναγκαία και υπόσταση. Εχρησιμοποίησε, δε, την έννοια του ενυποστάτου. Ο Χριστός, λέγει, μπορεί να έχει δύο φύσεις, όμως έχει μία υπόσταση. Με το ενυπόστατο ενώνονται οι δύο φύσεις σε μία υπόσταση. Με αυτόν τον τρόπο ο Λεόντιος προσεπάθησε να συγκεράσει τις δύο αντιτιθέμενες πλευρές. Η επίδραση των Αριστοτελικών «Κατηγοριών» και της «Εισαγωγής» του Πορφυρίου στο έργο του Λεοντίου είναι έκδηλη. Όμως, υπάρχουν σημεία στο έργο του, όπου απορρίπτει τον Αριστοτέλη, όπως στον ορισμό της ψυχής, την οποία θεωρεί ασώματη, αυτοκίνητη, αθάνατη και άφθαρτη (Τατάκης, σ. 81-82).

Χριστολόγος είναι και ο μεταγενέστερος Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662 μ.Χ.), ο οποίος φαίνεται να είναι επηρεασμένος περισσότερο από τον Πλάτωνα (Τατάκης, σ. 87) και τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη. Ωστόσο ακολούθησε τον Λεόντιο στην Χριστολογία του και υιοθέτησε την μέθοδο και την ορολογία του. Σημαντικότερα συγγράμματά του είναι η «Μυσταγωγία» και η πραγματεία «Περί ψυχής», ενώ έγραψε και σχόλια επί συγγραμμάτων του Διονυσίου του Αρεοπαγίτου. Ο Μάξιμος, για να αντικρούσει τα επιχειρήματα των μονοθελητών, καταλήγει στην παραδοχή ότι ο Χριστός έχει δύο φύσεις και άρα δύο τρόπους να δρά, τον θεϊκό και τον ανθρώπινο, επομένως και δύο θελήσεις. Συνεπώς η ενέργεια ανήκει στην φύση και όχι στο πρόσωπο. Αυτή η παραδοχή είναι κατ' εξοχήν Αριστοτελική (Τατάκης, σ. 96). Αριστοτελική είναι και η θέση του για τον Νου και τον Λόγο, διότι θεωρεί ότι μέσω του Νού έχουμε εποπτεία του υπεραισθητού, όπως ακριβώς θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι ο Νούς νοεί τα ασύνθετα, τα αδιαίρετα και τα πρώτα όχι συλλογιστικώς, αλλά διά θίξεως και επαφής (Γεωργούλης, σ. 682). Εκ των ανωτέρω φαίνεται ότι το έργο του Μαξίμου είναι διάσπαρτο από Αριστοτελικές αντιλήψεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι Βυζαντινοί Φιλόσοφοι χρησιμοποιούν όλο και περισσότερο τον Αριστοτέλη για την συστηματοποίηση του Χριστιανικού δόγματος.

Συνεχιστής του έργου του Λεοντίου και του Μαξίμου θεωρείται ο Αναστάσιος Β' Σιναΐτης (7^{ος} αι. μ.Χ.). Το σημαντικότερο σύγγραμμά του φέρει τον τίτλο «Οδηγός» και αναφέρεται στους όρους και τις κατηγορίες που πρέπει να χρησιμοποιεί κανείς, για να είναι ορθόδοξος. Το έργο του είναι διαποτισμένο από την Αριστοτελική Φιλοσοφία σχετικά με τους όρους και τις κατηγορίες (Τατάκης, σ. 97 επ.).

Ο Αριστοτελισμός επικρατεί στην Χριστιανική σκέψη για πρώτη φορά με το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού (674/5-749 μ.Χ.) κατά τον 8^ο αι. μ.Χ. (Χούνγκερ σ. 78 και Τατάκης σ. 39). Το σπουδαιότερο έργο του Δαμασκηνού είναι η «Πηγή της γνώσεως». Συνέγραψε και άλλα έργα σχετικά με την εικονολατρία, την ρητορική και τις Γραφές. Η επίδραση του Αριστοτέλους εντοπίζεται διάχυτη στην «Πηγή της γνώσεως», το κατ' εξοχήν φιλοσοφικό του έργο. Εκεί ο Δαμασκηνός, μετά από μία εισαγωγή, περνά στην Λογική, όπου αναφέρεται στις

πέντε φωνές (του Προφυρίου) και στις κατηγορίες. Περαιτέρω διακρίνει το Είναι σε ουσία και σε συμβεβηκός, ενώ ασχολείται με την απόδειξη της υπάρξεως του Θεού βάσει του Αριστοτελικού πρώτου κινούντος ακινήτου και της τελολογίας (Γεωργούλης, σ. 692). Η διαφοροποίηση του Δαμασκηνού προς τον Αριστοτέλη έγκειται στην άποψή του ότι ο Θεός είναι το μοναδικό όν, του οποίου η ουσία είναι ότι υπάρχει, και ότι όλα τα άλλα όντα υπάρχουν, επειδή η ύπαρξή τους πηγάζει από τον Θεό. Κατά τον Αριστοτέλη η αντίθεση μεταξύ υπάρξεως και ουσίας είναι απλώς λογική, ενώ για τον Δαμασκηνό και εν γένει τον Χριστιανισμό χαώδης (Τατάκης, σ. 118).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Κορυφαία προσωπικότητα και κύριος εκφραστής μιας πρωίμου Ελληνικής Αναγεννήσεως είναι ο πατριάρχης Φώτιος (820 – 891 μ.Χ.). Το σπουδαιότερο έργο του είναι η «Μυριόβιβλος». Ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως τα θεολογικά του έργα και ιδίως το παραινετικό του σύγγραμμα «*Αμφιλόχια*». Στα έργα του ο Φώτιος δείχνει την σαφή προτίμησή του στον Αριστοτέλη και απορρίπτει την θεωρία των ιδεών του Πλάτωνος (Γεωργούλης, σ. 725). Ησχολήθη κυρίως με τις κατηγορίες, το γένος και το είδος και επέμεινε στην έννοια της ουσίας (Τατάκης, σ. 133 επ.). Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ανεπιφύλακτα Αριστοτελικό, διότι διατηρεί την δική του ανεξάρτητη κρίση και δεν δεσμεύεται από τις θέσεις του Αριστοτέλους ή άλλων Φιλοσόφων (Χούνγκερ, σ. 77). Ο Φώτιος είναι σημαντικός, διότι υπερασπίζεται την διδασκαλία της θύραθεν φιλολογίας και την δημιουργία στενοτέρων σχέσεων μεταξύ αυτής και της θεολογίας. Αυτή του η στάση αποτελεί το έναυσμα για μια στροφή στην κλασική παιδεία στο Βυζάντιο.

Μαθητής του Φωτίου ήταν ο Αρέθας, επίσκοπος Καισαρείας (860 - περ. 944 μ.Χ.). Έκαμε κυρίως σχόλια επί έργων των αρχαίων συγγραφέων. Συνέγραψε όμως και πραγματεία περί του προβλήματος των κατηγοριών και εδημιούργησε κώδικα των έργων του Πλάτωνος. Παρ' ότι θεωρείται από πολλούς Πλατωνικός (Τατάκης, σ. 135, Γεωργούλης, σ. 728), ο ίδιος ομολογεί σε μια επιστολή του προς τον Αυτοκρατορικό σύμβουλο Στέφανο ότι είναι θαυμαστής του Αριστοτέλους (Χούνγκερ, σ. 78-79).

Ο 11^{ος} αιώνας αποτελεί για το Βυζάντιο μία νέα περίοδο ακμής ιδίως των γραμμάτων και των επιστημών. Κυρίαρχη προσωπικότητα του αιώνας αυτού είναι ο Μιχαήλ Ψελλός (1018 – 1096 μ.Χ.), ο οποίος εδίδαξε στο Φιλοσοφικό τμήμα του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολεως. Ο Ψελλός πιστεύει ότι η Φιλοσοφία του Πλάτωνος είναι αξεπέραστη και, όπου δύναται, ασκεί κριτική στον Αριστοτέλη, δίδοντας το προβάδισμα στην Χριστιανική σκέψη. Όμως, από τα έργα του προκύπτει μία βαθεία γνώση του Αριστοτέλους. Έκαμε σχόλια στις «*Κατηγορίες*», στο «*Περί ερμηνείας*» και στο «*Φυσική ακρόασις*» (Χούνγκερ, σ. 79-80). Γενικώς διαφαίνεται μία διάθεσή του να συμφιλιώσει την Πλατωνική με την Αριστοτελική Φιλοσοφία και, όπου τον εξυπηρετεί, χρησιμοποιεί τον Αριστοτέλη (Τατάκης, σ. 181 και σ. 186), επιβεβαιώνοντας την παραδοχή *philosophia ancilla theologiae*.

Σύγχρονος και φίλος του Μιχαήλ Ψελλού ήταν ο Ιωάννης Ξιφιλίνος (1010 – 1075 μ.Χ.). Αυτός ησχολήθη κυρίως με την σπουδή της νομικής επιστήμης, τα δε Φιλοσοφικά του συγγράμματα δεν διεσώθησαν. Από τον επιτάφιο λόγο που εξεφώνησε προς τιμήν του ο Ψελλός πληροφορούμαστε ότι ο Ξιφιλίνος συνέγραψε «*Περί γενέσεως και φθοράς*», «*Περί τροφής*», «*Περί ανθρώπου φύσεως*», «*Περί ζώων*» και «*Επίγραμμα των μετεώρων*»

(Γεωργούλης, σ. 740). Από επιστολή του Ψελλού προς τον Ξιφιλίνο προκύπτει ότι αυτός ήταν πολέμιος του Πλατωνισμού, ενώ από μόνους τους τίτλους των συγγραμμάτων του εμμέσως συνάγουμε το συμπέρασμα ότι είχε ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη (Τατάκης, σ. 178).

Εντονότερη σχέση με τον Αριστοτέλη είχε ο μαθητής του Ψελλού, Ιωάννης Ιταλός (1025 – 1090 μ.Χ.), ο οποίος τον διεδέχθη στην Φιλοσοφική σχολή ως ύπατος των Φιλοσόφων. Έχουν διασωθεί χειρόγραφα και πραγματείες του, εκ των οποίων πολλά είναι ανέκδοτα. Μεταξύ άλλων έκαμε σχόλια στα «Τοπικά» και στο «Περί ερμηνείας» του Αριστοτέλους και συνέγραψε «Περί λογικής», «Περί διαλεκτικής» και «Περί ρητορικής». Η Άννα Κομνηνή στην «Αλεξιάδα» της αποκαλύπτει μία ιδιαίτερη έφεση του Ιταλού στην Λογική και την Διαλεκτική του Αριστοτέλους. Ωστόσο, υπάρχουν σημεία στα έως σήμερα εκδοθέντα έργα του, όπου ως γνήσιος μαθητής του διδασκάλου του ασκεί σφοδρή κριτική στον Αριστοτέλη (Τατάκης, σ. 201-203).

Διάδοχος του Ιταλού στο Φιλοσοφικό τμήμα του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως ήταν ο Θεόδωρος Σμυρναίος (12^{ος} αι. μ.Χ.). Συνέγραψε μία «Επιτομή των όσα περί φύσεως και των φυσικών αρχών τοις παλαιαίς διείληπται», η οποία αποτελούσε συνοπτική έκθεση των Αριστοτελικών φυσικών θεωριών (Τατάκης, σ. 207). Εν γένει, όμως, ανήκει στην παράδοση του Μιχαήλ Ψελλού (Τατάκης, σ. 207).

Σύγχρονος του Ιταλού είναι ο Μιχαήλ Εφέσιος (περ. 1050 – 1129 μ.Χ.), ο οποίος έκαμε σχόλια στα «Μικρά φυσικά», «Όργανον», «Μετά τα φυσικά», «Πολιτικά», «Περί ρητορικής», «Ηθικά Νικομάχεια» κ.α.. Ήταν ο πρώτος που έκαμε σχόλια στους «Σοφιστικούς ελέγχους». Ο Μιχαήλ Εφέσιος ανήκε στον Φιλοσοφικό κύκλο που συντηρούσε η Άννα Κομνηνή και στον οποίο περιλαμβάνεται και ο Ευστράτιος Νικαίας (Χούνγκερ, σ. 81-82). Θεωρούσε τον Αριστοτέλη αυθεντία και το ενδιαφέρον του φαίνεται να προσανατολιζόταν στην γνήσια μελέτη του Φιλοσόφου και όχι στην εναρμόνισή του με τον Πλάτωνα για την απόδειξη των Χριστιανικών δογμάτων (Τατάκης, σ. 206).

Με τον Μιχαήλ Εφέσιο εσημειώθη μία άνθηση του Αριστοτελισμού στο Βυζάντιο, που απεκρυσταλλώθη με τους μαθητές του Ιταλού, Νείλο, Λέοντα Χαλκηδόνης και ιδίως τον Ευστράτιο Νικαίας (Τατάκης, σ. 207). Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτός ο τελευταίος μαζί με τον Μιχαήλ Εφέσιο και ένα τρίτο πρόσωπο, το οποίο δεν μπορεί να προσδιορισθεί σήμερα, αποτελούσαν τον ανωτέρω προαναφερθέντα κύκλο της Άννας Κομνηνής και ηργάστησαν από κοινού για την συγγραφή σχολίων στα «Ηθικά Νικομάχεια» (Χούνγκερ, σ. 82).

Με τον Ευστράτιο Νικαίας πλέον ευρισκόμεθα στον 12^ο αι. μ.Χ., οπότε και παρατηρείται μία προσπάθεια αναβίωσης της αρχαίας παιδείας. Εκτός από τα «Ηθικά Νικομάχεια» ο Ευστράτιος έκαμε σχόλια και στα «Αναλυτικά Ύστερα». Στα σχόλιά του, εν αντιθέσει προς τους παλαιότερους σχολιαστές του Αριστοτέλους, ο Ευστράτιος συνεδύασε την ερμηνεία και την ανάλυση του σχολιαζομένου κειμένου, πράγμα που του έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσει και τις προσωπικές του απόψεις. Πέραν των σχολίων συνέγραψε και θεολογικά κείμενα. Σε ένα από αυτά κατά του μονοφυσίτη μοναχού Νείλου ο Ευστράτιος εχρησιμοποίησε επιχειρήματα βασισμένα στην Λογική και την Φυσική του Αριστοτέλους για

την απόρριψη του μονοφυσιτισμού. Το κείμενο αυτό είναι ένα εξαιρετικό δείγμα της σχολαστικής μεθόδου που εχρησιμοποίησε ο Ευστράτιος (Τατάκης, σ. 207-208).

Η σημασία του Μιχαήλ Εφεσίου και του Ευστρατίου Νικαίας για τον Αριστοτελισμό ήταν μεγάλη, καθώς με τα έργα τους συνέβαλαν στην επικράτηση της Αριστοτελικής Φιλοσοφίας στην Μεσαιωνική Δύση (Τατάκης, σ. 211). Ολιγότερη σημασία έχουν για την παρούσα εργασία μας στοχαστές, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Μιχαήλ ο του Αγγιάλου και ο Νικόλαος Μεθώνης, οι οποίοι περιορίστησαν να κάμουν από απλές αναφορές σε Αριστοτελικά έργα έως οξεία κριτική στις Αριστοτελικές θέσεις (Χούνγκερ, σ. 83).

Με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους το 1204 μ.Χ. η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατεκερματίσθη σε ανεξάρτητα Λατινικά και Ελληνικά κρατίδια (Κωνσταντινούπολη, Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Ήπειρος, Τραπεζούντα και Μυστράς), τα οποία απετέλεσαν αυτοτελείς εστίες πνευματικής αναγεννήσεως. Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως επανειληφύργησε το Πανεπιστήμιό της και ο Βυζαντινός ανθρωπισμός έφθασε στο απόγειό του σε μια Αυτοκρατορία που σιγοέσβηνε. Αυτό το κλίμα εκυριάρχησε τους τρεις τελευταίους αιώνες της ζωής του Βυζαντίου.

Στην Νίκαια ο Αυτοκράτωρ Ιωάννης Βατάτζης ίδρυσε σχολή Φιλοσοφίας, στην οποία εδίδαξε ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197 – 1272 μ.Χ.). Ο συγγραφέας αυτός συνέγραψε Φιλοσοφικά έργα με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικά εγχειρίδια. Από τα πιο διάσημά του έργα είναι το εγχειρίδιο «*Εισαγωγική επιτομή*» σε δύο βιβλία, «*Βιβλίον πρώτον, επιτομή της λογικής*» και «*Βιβλίον δεύτερον, περί φυσικής ακροάσεως*». Και στα δύο βιβλία ουσιαστικά αναπαρήγαγε τις θέσεις του Αριστοτέλους με μικρές αποκλίσεις. Πέραν της Επιτομής αναφέρονται ως έργα του Βλεμμύδου και τα «*Λόγος περί ψυχής*», «*Λόγος περί σώματος*», «*Περί αρετής και ασκήσεως*», «*Περί πίστεως και επιστολή καθολικότερα*», «*Γεωγραφία συνοπτική*» και «*Ιστορία περί της γης εν συνόψει*». Ο Βλεμμύδης ηκολούθησε την παράδοση του Ψελλού και προσεπάθησε να συγκεράσει τον Πλάτωνα με τον Αριστοτέλη. Εδέχθη την ύπαρξη των ιδεών στο πνεύμα του Θεού, αλλά και στα αισθητά (Γεωργούλης, σ. 788-789).

Όμοια σχέση με τον Αριστοτέλη έχει και ο μαθητής του Βλεμμύδου, Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις (1222 – 1258 μ.Χ.), ο οποίος συνέγραψε περί φυσικής την «*Κοσμική δήλωσις*» σε τέσσερα βιβλία, σαφώς επηρεασμένος από την επιτομή του δασκάλου του. Μία καλή μελέτη του έργου αυτού ιδίως στο δεύτερο βιβλίο περί βιολογικού κύκλου αποκαλύπτει μία ενδεχόμενη σχέση με το «*Περί γενέσεως και φθοράς*» του Αριστοτέλους (Χούνγκερ, σ. 85).

Μικρή επίσης επαφή με τον Αριστοτέλη έχει και ο λόγιος Μανουήλ ή Μάξιμος Ολόβολος (1245 – 1310/14 μ.Χ.), ο οποίος μετέφρασε το «*Περί φυτών*» του Αριστοτέλους και έκαμε σχόλια στο Α' των «*Αναλυτικών προτέρων*».

Αμιγώς Αριστοτελικός και σημαντικότερη προσωπικότητα της εποχής του ήταν ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242 – 1310 μ.Χ.). Συνέγραψε ένα εκτενέστατο έργο με τον τίτλο «*Φιλοσοφία*» σε δώδεκα βιβλία, με το οποίο αναπαρήγαγε το Αριστοτελικό Corpus εν είδει ερμηνευτικού εγχειριδίου. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου αυτού είναι μία μεταφορά του

Αριστοτελικού κειμένου με μικρές αλλαγές, ενώ σε άλλα σημεία ο Παχυμέρης παραφράζει την πηγή του και κάνει κάποιες ερμηνευτικές παρατηρήσεις (Χούνγκερ, σ. 85-86).

Σύγχρονος του Παχυμέρη ήταν και ο μοναχός Σοφονίας (13^{ος} αι. μ.Χ.), για τον οποίο έχουμε ελλιπείς πληροφορίες. Γνωρίζουμε ότι έγραψε σχόλια στο «Περί ψυχής», στις «Κατηγορίες» και στους «Σοφιστικούς ελέγχους», λογοκλέπτοντας σε ορισμένα σημεία αντίστοιχα σχόλια του Φιλοπόνου. Αξιοσημείωτη είναι η διάκριση των σχολιαστών που κάνει σε εξηγητές και παραφραστές, την οποία εισήγαγε στο προοίμιο του «Περί ψυχής» (Χούνγκερ, σ. 86. Για την διάκριση μεταξύ εξηγητών και παραφραστών ιδέ ομοίως σ. 70).

Μεταξύ 13^{ου} και 14^{ου} αι. μ.Χ. ο Νικηφόρος Χούμνος (1261-1327) συνέγραψε τις πραγματείες «Περί ύλης» και «Περί ιδεών», ενώ άλλες πραγματείες του παραμένουν ανέκδοτες. Με το βιβλίο του «Αντιθετικός προς Πλωτίνου: Περί ψυχής» προσεπάθησε να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Πλάτωνος και του Πλωτίνου περί των ιδεών και της ύλης, χρησιμοποιώντας σε μεγάλο βαθμό την Φιλοσοφία του Αριστοτέλους (Χούνγκερ, σ. 230-231). Ωστόσο δεν είναι ακραιφνής Αριστοτελικός, καθώς έγραψε διατριβή κατά των Αριστοτελικών με τον εκτεταμένο τίτλο «Προς τους δυσχεραίνοντας επί τοις ελέγχοις των ασαφώς και κακοτέχνως ρητορευόντων και ταναγία Πλάτωνι και τοις αυτώ δοκούσιν αστρονομούντας» (Γεωργούλης, σ. 798-799).

Κατά τον 14^ο αι. μ.Χ. εντοπίζεται ένα έντονο ενδιαφέρον για την Αριστοτελική Φιλοσοφία. Ο Λέων Μαγεντινός, μητροπολίτης Μυτιλήνης, εσχολίασε το «Όργανον», το «Περί ερμηνείας» και τα «Αναλυτικά πρότερα» του Αριστοτέλους, καθώς και την «Εισαγωγή» του Πορφυρίου. Ο Ηλιόδωρος Προύσης έκαμε μία παράφραση των «Ηθικών Νικομαχείων». Ο Ιωάννης Πεδιάσιμος έκαμε ερμηνεία στα «Αναλυτικά πρότερα» και τα «Αναλυτικά ύστερα», αλλά και σχόλια σε άλλα έργα του Αριστοτέλους, τα οποία δεν μας σώζονται. Ο Ιωσήφ Φιλάργιος έκαμε σχόλια στις «Κατηγορίες» και το «Περί ερμηνείας». Τέλος, ο Ιωάννης Χορτασμένος συνέγραψε έναν κώδικα για το Αριστοτελικό «Όργανον» με τίτλο «Προλεγόμενα», όπου χρησιμοποιεί σχόλια του Αμμωνίου και άλλων σχολιαστών. Στον κώδικα αυτόν περιέχεται και μία παράφραση στο Β' των «Αναλυτικών υστέρων».

Ο σημαντικότερος, όμως, σχολιαστής Αριστοτελικών έργων του 14^{ου} αιώνας ήταν ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270 – 1332 μ.Χ.). Έκαμε σχόλια στα «Φυσική», «Περί ψυχής», «Περί ουρανού», «Περί γενέσεως και φθοράς», «Μικρά φυσικά», «Περί ζώων κινήσεως», «Περί ζώων πορείας», «Περί ζώων μορίων» και «Μετεωρολογικά». Πέραν αυτών συνέγραψε και άλλα έργα φιλοσοφικού περιεχομένου, ενώ διάσημο είναι το έργο του «Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικάί», το οποίο αποτελεί ένα είδος Φιλοσοφικής εγκυκλοπαιδείας. Ακολουθώντας την παράδοση του Ψελλού εχρησιμοποίησε Νεοπλατωνικούς σχολιαστές για την ερμηνεία του Αριστοτέλους και προσεπάθησε να συμβιβάσει τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Παρ' όλα αυτά σε ορισμένα σημεία των έργων του και ιδίως στους «Υπομνηματισμούς» του ωμολόγησε τον θαυμασμό του για τον Σταγειρίτη Φιλόσοφο (Χούνγκερ, σ. 87).

Σκοπίμως δεν αναφέρουμε στην παρούσα εργασία μας την ησυχαστική έριδα και τους συμμετέχοντες σε αυτήν. Η τυχόν σύνδεση των δογματικών επιχειρημάτων των μεν ησυχαστών με τον Πλάτωνα, των δε Βαρλααμικών με τον Αριστοτέλη είναι δευτερεύουσα,

καθώς αυτό που απησχόλησε και τις δύο πλευρές ήταν ο τρόπος της ενώσεως με το θείο, ζήτημα καθαρά θεολογικό. Επομένως εκφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης.

Αισίως, λοιπόν, φθάνουμε στον 15^ο αιώνα. Λίγο πριν το Βυζάντιο φθάσει στο τέλος του, εσημειώθη μία έντονη νοσταλγία για την Ελλάδα. Τον αιώνα αυτόν εκυριάρχησαν τρεις προσωπικότητες, ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων, ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο Γεώργιος Σχολάριος, μετέπειτα πατριάρχης Γεννάδιος Β'.

Ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1355 – 1452 μ.Χ.) ήταν κατά βάσιν Πλατωνιστής. Έκαμε κάποια σχόλια στα «Αναλυτικά», το «Περί τα ζώα ιστορίαι» και τις «Κατηγορίες» του Αριστοτέλους, καθώς και την «Εισαγωγή» του Πορφυρίου. Όμως η σημαντικότερη συμβολή του στον Αριστοτελισμό ήταν το περίφημο έργο του «Περί ών Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται», με το οποίο ναι μεν ήσκησε δριμεία κριτική στις μεταφυσικές απόψεις του Αριστοτέλους, αλλά άνοιξε μία ζωνρή διαμάχη με τους υπερμάχους του Αριστοτελισμού, στην οποία θα αναφερθούμε κατωτέρω.

Μαθητής του Πλήθωνος ήταν ο Βησσαρίων (1403 – 1472 μ.Χ.), ο οποίος συνέγραψε Θεολογικά, Φιλοσοφικά και άλλα έργα και εμφανίζεται διαλλακτικότερος του δασκάλου του απέναντι στον Αριστοτέλη. Από τα Φιλοσοφικά του έργα ενδιαφέρον παρουσιάζουν το «In calumniatorem Platonis» και το «De natura et arte», με τα οποία προσεπάθησε να συμφιλιώσει τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη παρουσιάζοντας αφ' ενός τα στοιχεία του Πλατωνισμού που συντάσσονται με τον Χριστιανισμό, αποφεύγοντας αφ' ετέρου την πολεμική στον Αριστοτελισμό (Χούνγκερ, σ. 91). Μεταξύ των Φιλοσοφικών του μεταφράσεων ξεχωρίζει αυτή του «Μετά τα φυσικά», η οποία συνέβαλε, λόγω της πιστότητός της, στην προαγωγή των Αριστοτελικών σπουδών στην Ιταλία (Γεωργούλης, σ. 815).

Μαθητής του Ιωάννου Χορτασμένου (βλ. ανωτέρω) και αντίπαλον δέος του Πλήθωνος ήταν ο Γεώργιος Σχολάριος (1400 – 1473 μ.Χ.), μετέπειτα πρώτος πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση, Γεννάδιος Β'. Ανήκει στην Αριστοτελική παράδοση και σώζονται πολλά έργα του για τον Αριστοτέλη. Μετέφρασε τα σχόλια του Θωμά Ακρινάτη στο «Περί ψυχής», συνέγραψε εισαγωγή στην Αριστοτελική Φιλοσοφία και έκαμε σχόλια στα πρώτα πέντε βιβλία της «Φυσικής». Επιπροσθέτως, συνέθεσε τις «Αποσημειώσεις», οι οποίες αποτελούν συγκέντρωση σε ένα σώμα των ιδιοχείρων σημειώσεών του για τις «Κατηγορίες», το «Περί ερμηνείας», την «Φυσική», το «Περί ουρανού», το «Περί ψυχής», τα «Μικρά φυσικά» και την «Εισαγωγή» του Πορφυρίου, τις οποίες χρησιμοποιούσε για τις παραδόσεις του (Χούνγκερ, σ. 89).

Ως προείπαμε, ο Πλήθων με το έργο του «Περί ών Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται» ήσκησε δριμεία κριτική στην μεταφυσική του Αριστοτέλους και κυρίως στην λογική σύλληψη του κόσμου, την ύπαρξη του πέμπτου σώματος και την ασάφεια ως προς την αθανασία της ψυχής. Στην κριτική αυτή απήντησε ο Σχολάριος με ένα εμπεριστατωμένο κείμενο προς υπεράσπισιν του Αριστοτέλους, στο οποίο ανταπήντησε ο Πλήθων ελέγχοντας τον ρόλο της τυχαιότητας και της αιτιοκρατίας στον Αριστοτέλη και υποστηρίζοντας ότι η Φιλοσοφία, η οποία συμβαδίζει με τα δόγματα της εκκλησίας, είναι η Πλατωνική.

Προς απόκρουσιν των ισχυρισμών του Πλήθωνος ενεφανίσθη ο Θεσσαλονικεύς Θεόδωρος Γαζής (περ. 1398 – 1475 μ.Χ.), ο οποίος μεταξύ άλλων έκαμε μεταφράσεις έργων του Αριστοτέλους και συνέγραψε «Περί Αριστοτέλους και Πλάτωνος» και «Περί εκουσίου και ακουσίου» ή «(De fato)». Με τα έργα του επαρουσιάσθη διαλλακτικός και προσεπάθησε να συμβιβάσει Πλάτωνα και Αριστοτέλη στο θέμα της ελευθερίας της βουλήσεως. Αντενιστάμενος ενεφανίσθη ο Μιχαήλ Αποστόλιος (15^{ος} αι. μ.Χ.) με το έργο του «Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις» και επαντενιστάμενος ο Αριστοτελικός Ανδρόνικος Κάλλιστος (1400 – 1486 μ.Χ) (Χούνγκερ, σ. 90).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας μελέτης μας διετρέξαμε εν συντομία τα σημεία της Βυζαντινής σκέψεως, όπου εμφανίζεται σχέση με την Αριστοτελική Φιλοσοφία. Στο παρόν κεφάλαιο θα στραφούμε στην σχέση αυτή. Το αν η Αριστοτελική Φιλοσοφία υπηρετούσε το Χριστιανικό δόγμα ή αν υπήρχε ένα αυτοτελές ενδιαφέρον για την Φιλοσοφία του Σταγειρίτη θα μας απασχολήσει αμέσως κατωτέρω.

Το σημαντικότερο πρόβλημα της Βυζαντινής Φιλοσοφίας είναι η σχέση μεταξύ Φιλοσοφίας και Θεολογίας. Η Φιλοσοφία ως προσπάθεια κατακτήσεως της αληθείας για τον κόσμο και τον άνθρωπο, δηλαδή η Ελληνική Φιλοσοφία, ωνομάζετο στο Βυζάντιο «θύραθεν» ή «έξωθεν» Φιλοσοφία εν αντιθέσει προς την Θεολογία, η οποία ωνομάζετο «καθ' ημάς». Διαπιστώνουμε μόνον από αυτόν τον διαχωρισμό ότι στο Βυζάντιο η Φιλοσοφία αντιμετώπισθη με καχυποψία. Με το κλείσιμο των Φιλοσοφικών Σχολών και ακόμη περισσότερο κατά την μεταεικονομαχική εποχή η καχυποψία αυτή πολλές φορές μετετράπη σε επίθεση και σε πόλεμο. Η γενική, άλλωστε, τάση ήταν να χρησιμοποιείται από την Φιλοσοφία ό,τι θεωρείται χρήσιμο για την πίστη (Χούνγκερ, σ. 94).

Στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο ο Ζαχαρίας, επίσκοπος Μυτιλήνης, στον διάλογό του «Αμμώνιος ή περί δημιουργίας κόσμου» διέκρινε τις διδασκαλίες σε Ελληνικές και Χριστιανικές και ε χαρακτήρισε Χριστιανό το κύριο πρόσωπο του διαλόγου (Τατάκης, σ. 49). Ο Φιλόπονος ησχολήθη με τον Αριστοτέλη μόνον προ της προσχωρήσεώς του στον Χριστιανισμό, ενώ μετά από αυτήν ε χρησιμοποίησε την Αριστοτελική Φιλοσοφία για την υποστήριξη του μονοφυσιτισμού. Ομοίως έπραξε και ο Λεόντιος ο Βυζάντιος για να υποστηρίξει τις απόψεις του περί του Χριστολογικού προβλήματος. Ο δε Στέφανος ο Αλεξανδρεύς έκαμε κυρίως σχόλια σε Αριστοτελικά έργα, ενώ ως προς την διδασκαλία του στο Πανδιδακτήριον της Κωνσταντινουπόλεως γνωρίζουμε ότι εφρόντισε να αποκόψει την μεταφυσική από τον ειδωλολατρισμό, ώστε να προσαρμοσθεί στον Χριστιανισμό (Τατάκης, σ. 63).

Κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο ο Μάξιμος ο Ομολογητής επαρουσιάσθη ως Αριστοτελικός στο μέτρο που η Αριστοτελική Φιλοσοφία επεβεβαίωνε τις παραδοχές του πάνω στο Χριστολογικό πρόβλημα. Και ο Αναστάσιος Β΄ Σιναΐτης ε χρησιμοποίησε την Φιλοσοφία του Αριστοτέλους, για να καταλήξει στην ορθοδοξία. Όσον αφορά στον Ιωάννη Δαμασκηνό, ενώ είπαμε ότι με αυτόν επεκράτησε για πρώτη φορά ο Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο, η επικράτηση αυτή υφίσταται προς εξυπηρέτησιν της Θεολογίας. Ο ίδιος ο

Δαμασκηνός λέγει ότι η Θεολογία είναι η βασίλισσα και υπηρέτες της η Φιλοσοφία και οι άλλες επιστήμες (Τατάκης, σ. 110).

Έκκληξη αποτελεί ο πατριάρχης Φώτιος, ο οποίος καίτοι κληρικός έδειξε ένα ειλικρινές ενδιαφέρον για την θύραθεν Φιλοσοφία και ιδίως τον Αριστοτέλη. Ο Φώτιος εθεώρησε την Φιλοσοφία ανεξάρτητη από την Θεολογία και όχι υπηρέτρια αυτής (Τατάκης, σ. 132-133). Την ίδια στάση φαίνεται να ετήρησε, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία, και ο μαθητής του Φωτίου, Αρέθας. Με τον Φώτιο ενεκαινιάσθη ένας Βυζαντινός ανθρωπισμός και εκαλλιεργήθη η Φιλοσοφία αυτή καθ' εαυτήν και όχι ως ancilla theologiae (Χούνγκερ, σ. 77).

Αυτά τα στοιχεία καταδεικνύουν το κλίμα του ανθρωπισμού και της στροφής στην κλασική Αρχαιότητα, το οποίο ενεφανίσθη στην Βυζαντινή Φιλοσοφία κατά το τέλος της Μεσοβυζαντινής περιόδου και ενετάθη κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο.

Κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Μιχαήλ Ψελλός. Ενώ με μια πρώτη ματιά φαίνεται να ανέδειξε την Ελληνική Φιλοσοφία, εν τέλει, ως προς τον Αριστοτελισμό, αποδεικνύεται ότι έδωσε το προβάδισμα στον Χριστιανισμό και τον Πλατωνισμό (Τατάκης, σ. 181, σ. 186 και σ. 194). Ο μαθητής του Ψελλού, Ιωάννης Ιταλός, ο οποίος ησχολήθη περισσότερο με τον Πλάτωνα, δεν ετήρησε όμοια στάση με τον δάσκαλό του. Αυτός κατεδικάσθη από την Ιερά Σύνοδο για τις Νεοπλατωνικές του αντιλήψεις και παρ' ότι σε ορισμένα σημεία επέκρινε τον Αριστοτέλη, αυτό φαίνεται ότι το έκαμε, όχι επειδή προέκρινε τον Χριστιανισμό, αλλά επειδή προέκρινε τον Πλάτωνα (Τατάκης, σ. 203-205). Γνήσιο ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη φαίνεται πως έδειξε ο Μιχαήλ Εφέσιος (Τατάκης, σ. 206), ενώ αντιθέτως ο Ευστράτιος Νικαίας εχρησιμοποίησε επιχειρήματα βασισμένα στην Αριστοτελική Φιλοσοφία κατά του μονοφυσιτισμού.

Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης και ο μαθητής αυτού, Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις, προσεπάθησαν να συμβιβάσουν Αριστοτελισμό και Πλατωνισμό χάριν του Χριστιανισμού. Συγκρατημένη προσπάθεια αυτοτελούς καλλιέργειας της Φιλοσοφίας και ιδίως του Αριστοτελισμού διαπιστώνουμε στο έργο του Παχυμέρη και του μοναχού Σοφονία. Αντιθέτως ο Νικηφόρος Χούμνος, ενώ εχρησιμοποίησε Αριστοτελικά επιχειρήματα, το έπραξε προς υποστήριξιν Χριστιανικών θέσεων (Τατάκης, σ. 231).

Ζωηρό και γνήσιο ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη έδειξαν ο Λέων Μαγεντινός και οι σύγχρονοί του, αλλά μόνον σε επίπεδο σχολίων, παραφράσεων και μεταφράσεων. Πέραν αυτών ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο οποίος δεν περιωρίσθη μόνον σε σχολιασμούς, αμφιταλαντεύθη μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλους, όμως όχι για να εξυπηρετήσει Θεολογικές θέσεις, αλλά λόγω Φιλοσοφικών προβληματισμών του.

Τον 15^ο αι. μ.Χ. ο Πλήθων και ο μαθητής του, Βησσαρίων, οι οποίοι ηκολούθησαν την Πλατωνική παράδοση, ανέπτυξαν γνήσιο ενδιαφέρον για την Φιλοσοφία. Αντιθέτως όσον αφορά στον Γεννάδιο, ο οποίος προσεπάθησε να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Πλήθωνος, ο Αριστοτελισμός του εθυσιάσθη στον βωμό της Θεολογίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στα πρώτα δύο κεφάλαια της παρούσας μελέτης μας εντοπίσαμε τις αναφορές και την επιρροή της Αριστοτελικής Φιλοσοφίας στους Βυζαντινούς στοχαστές με ορόσημο τον πατριάρχη Φώτιο. Εν συνεχεία, στο τρίτο κεφάλαιο επεκεντρώσαμε την έρευνά μας στην ποιότητα της σχέσεως μεταξύ Αριστοτελισμού και Βυζαντινής Φιλοσοφίας. Ιδίως μας απησχόλησε εάν οι Βυζαντινοί στοχαστές εστράφησαν στον Σταγειρίτη Φιλόσοφο από πραγματικό Φιλοσοφικό ενδιαφέρον ή εάν η στροφή αυτή έγινε στρατευμένα με σκοπό την εξυπηρέτηση δογματικών αναζητήσεων του Χριστιανισμού.

Εκ των ανωτέρω παρατηρήσεων προέκυψε ότι μέχρι τον πατριάρχη Φώτιο οι Βυζαντινοί στοχαστές εχρησιμοποίησαν την Αριστοτελική Φιλοσοφία ως ancilla theologiae. Με τον Φώτιο, όμως, ξεκίνησε ένας ανθρωπισμός και μία στροφή στον Αριστοτέλη και την θύραθεν Φιλοσοφία, λόγω ενδιαφέροντος προς την ίδια την Φιλοσοφία και τις θεωρίες του Σταγειρίτη. Αυτό δεν σημαίνει πως οι Φιλόσοφοι του Βυζαντίου από τον Φώτιο και μετά έπαυσαν να ασχολούνται με Θεολογικά θέματα ή πως δεν χρησιμοποιούσαν την Αριστοτελική Φιλοσοφία για να εύρουν διέξοδο στις δογματικές τους περιπλανήσεις. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι υπήρχε πάντα ο κίνδυνος να καταδικασθεί κάποιος ως αιρετικός, όπως συνέβη με τον Φιλόπονο και τον Ιταλό. Όμως το βάρος πλέον έπεφτε στην Φιλοσοφία και όχι στην Θεολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος-Larousse-Britannica, έκδ. 2006, s.v. «Αριστοτελισμός».

Αθανασόπουλος, Κ. (2004). *Ancilla Theologiae, το Φιλοσοφείν και Θεολογείν κατά τον Μεσαίωνα και το Βυζάντιο*, Αθήνα: Παρουσία

Γεωργούλης, Κ. (2008). *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, 6^η εκδ., Αθήνα: Παπαδήμας

Μπαρτζελιώτης, Λ. (1980). *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως Έκφρασις του Αντιαριστοτελισμού κατά τον ΙΕ΄αίωνα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ερεύνης και Εκδόσεων Νεοελληνικής Φιλοσοφίας/Μουτσόπουλος Ευάγγελος

Μπενάκης, Λ. (2002). *Βυζαντινή Φιλοσοφία, Κείμενα και Μελέτε*, Αθήνα: Παρουσία

Μπενάκης, Λ. (2000). *Μεσαιωνική Φιλοσοφία. Σύγχρονη Έρευνα και Προβληματισμοί*, Αθήνα: Παρουσία

Νιάρχος, Κ. (2016). *Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή της Περίοδον*, Αθήνα: Εκδόσεις Ρώμη

Πολίτης, Ν. (1992). *Η Φιλοσοφία εις το Βυζάντιο*, Τόμος Α΄, Αθήνα

Τατάκης, Β. (1977). *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία* (μετ. Εύα Καλπουρτζή), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Τσέλλερ, Εντ. και Νέστλε, Β. (1942). *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μετ. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης), Αθήνα: Έκδοση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Χούνγκερ, Χ. (1987). *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τόμος Α' (μετ. Λίνος Μπενάκης), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης